

Recensieartikel door

A. E. COHEN

van

Jan Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de maatschappijgeschiedenis, in het bijzonder de overdracht van historische kennis via de massamedia, aan de Erasmus Universiteit Rotterdam op 27 oktober 1983; Baarn: Ambo, 1983, 32 blz., ISBN 90 263 0643 1); J. C. H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis sedert de middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam op 12 december 1983; Bergen: Octavo, 1983, 31 blz., ISBN 90 70805 03 0).

Jan Bank aanvaardde op 27 oktober 1983 het ambt van buitengewoon hoogleraar in de maatschappijgeschiedenis, in het bijzonder de overdracht van historische kennis via de massamedia, aan de Erasmus Universiteit met een rede over 'de relatie tussen, de wisselwerking van wetenschappelijke geschiedschrijving en de media', en dat met betrekking tot de tweede wereldoorlog in Nederland. Op 12 december van hetzelfde jaar oreerde de Amsterdamse gewoon hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis sedert de middeleeuwen over een verwant onderwerp. Het betrof ten dele dezelfde problematiek en benadering; vandaar de gezamenlijke bespreking. Er zijn overeenkomsten: beide sprekers begonnen met de constatering van overvloedige en blijvende belangstelling voor ons oorlogs- en bezettingsverleden; beiden gingen ze met beperkt resultaat na in hoeverre het bekende faseringsschema van Jan Romeins 'Spiegel Historiae' aangaande de geschiedschrijving over de Tachtigjarige Oorlog' ook voor hun materiaal hanteerbaar was. Verder verschillen hun teksten echter zo sterk van elkaar dat een gescheiden behandeling mij zinvoller voorkomt dan een gecombineerde.

Bank volgt, bij uitstek voor de momenten waarop de geschiedschrijving een stap voorwaarts maakte, de ontwikkeling van de publieke belangstelling en beoordeling zoals die vooral in persreacties tot uiting kwam. Hij constateert dankbaarheid voor de relatief geruststellende conclusies van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 over de militaire nederlaag in mei 1940 en over het Englandspiel; hij signaleert vervolgens zowel de duidelijkheid die de boeken van Sijes en Rüter over onderscheidenlijk de Februari- en de Spoorwegstaking verschaften, als de commotie die ze bij betrokkenen veroorzaakten; hij releveert de diepe indruk die Pressers *Ondergang* maakte en de legitimering die hierdoor achteraf de bezettingsactiviteiten van Weinreb leken te ontvangen. In de dan bereikte jaren zestig van deze eeuw deden een van eigen bezettingservaringen verschoond gebleven generatie, een kritischer stemming ten opzichte van het reeds overgeleverde, veelszins als cliché beoordeelde beeld, vooral van het verzet, en bovendien de televisie met de over ruim vijf jaren gespreide bezettingsserie van De Jong en Anstadt hun intrede. Deze elementen droegen bij tot onverzwakte voortgang van de belangstelling, zodat ook bij opgroeiende kinderen een ruime kennis van feiten aanwezig blijkt. Bank beschouwt, mij dunkt terecht, de epische behandeling van de stof, die wij vooral in het werk van

De Jong ontmoeten, als rechtstreeks verbonden met de behoefte van het publiek tot meeleven en herbeleven van wat eens heeft kunnen geschieden.

De omvangrijke begeleiding van de geschiedschrijving door de media lijkt, te oordelen naar Banks citaten, meer spontaan instemmend of kritisch te zijn geweest dan een produkt van eigen inzicht en kennis van zaken van die begeleiders. Een eigen kwaliteitsbeoordeling geeft Bank, op een enkel geval na, niet. Dat vind ik jammer want zijn vakgebied houdt de opleiding in van hen die in de toekomst de media van zorgvuldig overwogen en evenwichtig tot stand gekomen historische noties, uiteraard niet slechts over de tweede wereldoorlog, zullen voorzien. Aan zulke lieden bestaat zeker behoefte; voor zover ik in de loop van de jaren heb kunnen volgen hoe in de nieuwsmedia op de verschenen werken over oorlogs- en bezettingsgeschiedenis gereageerd is, ben ik maar zelden getroffen geweest door inzicht en diepgang waarvan instemmende of verwerpende bijdragen blij gaven. Via de massamedia kwam wel tot uiting dat Pressers *Ondergang* een zeer indrukwekkend boek is en als zodanig zeker een monument, maar niet dat het tegelijkertijd als produkt van wetenschappelijke geschiedschrijving als een zwakke representant daarvan moet worden beschouwd. Van wetenschappelijke geschiedschrijving gesproken, dat woord 'wetenschappelijk' komt in dit verband in Banks rede tenminste dertien maal voor en 'academisch' nog eens vijf keer, maar zonder toelichting of afgrenzing tegen andersoortige historiografie; de grens zal wel beter invoelbaar dan definieerbaar zijn. Belangrijker is dat, als Bank zijn studenten kan bijbrengen wat je moet weten en begrijpen en welke vragen je moet hebben gesteld alvorens in de krant en voor radio en televisie over onderdelen en aspecten van het verleden te informeren, we de Rotterdamse maatschappijhistorici hartelijk dankbaar mogen zijn voor deze originele nieuwe leerstoel.

Nog een paar kleine opmerkingen. Het deed mij genoegen te lezen dat de praktijk van 'oral history', die voor de vroege medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een vanzelfsprekende en daardoor naamloze activiteit was, 'eerst twee decennia later als nieuwe ontdekking zou worden beschreven'. Voorts: Bank acht het 'niet onmogelijk' dat de verzoening van de milieus van middelbaar en hoger opgeleiden met het nieuwe medium televisie 'mede is veroorzaakt door het fenomeen van een audiovisuele geschiedschrijving'. Niet onmogelijk, zeker, maar als verklaringsfactor toch van geringer invloed dan die van de stijgende salarissen, de verlovings van prinses Irene, de Olympische winter- en zomerspelen en het al te frequent kastjekijken bij oma en bij vriendjes door het tijdens de naoorlogse babyboom geboren kroost. Tenslotte: ik begrijp de aanduiding van De Jongs serie als 'verzamelwerk' en 'verzamelstudie' niet.

Wie de rede van Blom leest, doet goed te bedenken dat hij ook de auteur is van het hoofdstuk over Nederland in de oorlogs- en bezettingsjaren in de nieuwe *AGN*. Veel van hetgeen met de uitdagende titel van zijn oratie samenhangt, heeft hij daarin al geschreven, maar begrijpelijk genoeg valt het de massamedia gemakkelijker te reageren op nieuws dat hun wordt toegeworpen dan het in dikke boeken te gaan opdelven: werk aan de winkel voor Banks aanstaande doctorandi!

In de rede van Blom valt dan ook, nu in het veeldelige werk van De Jong de vijfde mei 1945 is bereikt, de nadruk op de vraag naar de voortzetting van het onderzoek van de bezettingsgeschiedenis en de vormgeving van de resultaten ervan. Op zichzelf behoeft men natuurlijk niet te wanhopigen aan welke voortgang ook: volgende generaties historici zullen kunnen werken met tevoren nog niet gebruikte, nu nog onbeken-

de en nog niet beschikbare bronnen, ze zullen met een ander tijdsperspectief eerder gelegde verbanden opnieuw gaan beoordelen en ze zullen uit in hun eigen tijd opgedane ervaringen inspiratie putten voor nieuwe vragen, visies en inzichten. Blom noemt, aansluitend bij een artikel van L. Stone over 'History and the Social Sciences', vier mogelijke en wenselijke elementen van vernieuwing: meer analytische ordening van de stof tegenover de nog overheersende verhalende; meer nadruk op waarom en met welke gevolgen dan op wat en hoe; concentratie op problemen die samenhangen met de relatie tussen mens en maatschappij en meer aandacht voor de massa's dan voor de elites.

Hoe nuttig deze adviezen vanuit vernieuwing van de geschiedenis als wetenschap ook zullen kunnen uitwerken, komt mij toch voor dat ten aanzien van sommige van deze punten de bestaande situatie gunstiger is dan ze Blom lijkt te zijn. Juist ten behoeve van het door De Jong gerealiseerde werk zijn al meer dan dertig jaar geleden medewerkers van Oorlogsdocumentatie begonnen, interne analytische notities samen te stellen; dat is geen onbekend feit want een aantal ervan is, zelfs vrij lang nadat ze geschreven waren, gedrukt in de bundel *Studies*, deel I. Voor hetzelfde doel werden schematisch geordende gegevens met literatuuropgaven en bronverwijzingen met betrekking tot tal van afzonderlijke onderwerpen vervaardigd. Natuurlijk heeft De Jong dat hulpmateriaal gebruikt, maar hij was aan grenzen van omvang en uitgebreidheid gebonden zodat in dit materiaal zeker nog uitgangspunten aanwezig zijn voor voortgaand onderzoek. Wat de nadruk op de massa's aangaat, heeft het instituut zijn plicht wel beseft, getuige alleen al Sijes' boeken over de razzia van Rotterdam, de Februaristakingen en de arbeidsinzet. Wel valt het meest van hetgeen ik hier noem, onder de toespitsing op collaboratie en verzet die Blom nu juist voor de toekomst gepasseerd wil zien.

Hij attendeert echter nog op verdere mogelijkheden voor voortgang. In een ander verband betwijfelde hij al, met anderen, de betekenis die aan 1945 als scheidend jaartal placht te worden toegekend. Het is inderdaad van essentieel belang, de bezettingsperiode te integreren in de totale vaderlandse geschiedenis, zeker die van de twintigste eeuw, en dus gericht nadruk te leggen op de elementen van continuïteit die, ondanks vooral in het licht gestelde abrupte en sluipende veranderingen, bestonden en bleven bestaan, en die nadien mede de onevenwichtige menging van naoorlogs herstel en vernieuwing beïnvloedden. Voor het verwerven van zodanige gegevens van allerlei herkomst verwijst Blom prijzend naar de serie 'Bayern in der NS-Zeit' van het Duitse zusterinstituut van ons RIOD. Sterker dan ik geneigd ben te doen, aarzelt Blom over het nut van gebruik van dagboeken en correspondentie; mij lijkt het boek *Dagboekfragmenten*, dat in 1954 verscheen, het bewijs van de waarde van dit type bron, juist ook voor wat mijns inziens een van de essentialia van de oorlogs- en bezettingsgeschiedenis is: het geografisch, sociaal en geestelijk uiteenleven van tevoren bijeenbehorende individuen en het in telkens onvoorziene situaties ontstaan van nieuwe banden. Peiling van opinie en stemming achteraf, die Blom voorstaat, uit te voeren bij mensen die juist niet enige belangrijke positie hebben ingenomen, lijkt mij nogal hachelijk als men voor vergelijking van indruk en oordeel van de één, geen ander object heeft dan de gegevens die een ander, uit dezelfde kring voortkomend, verstrekt. Wel sluit ik mij van harte aan bij Bloms wens naar synchronische internationale vergelijking; in veel gevallen zal die juist leren dat men de oorzaak van de geconstateerde verschillen in de nationale situaties in het verleden moet zoeken. Daarnaast blijft diachronische vergelijking nodig; zo

wezenlijk verschilden talrijke aspecten van het Nederland van 1985 van dat van 1940.

Men kan het voorbeeld van 'Bayern in der NS-Zeit' ook toepassen op uitbreiding van gehanteerde bronnen en op benadering van de stof. Met inachtneming van de raadplegingsgrens zal in overheidsarchieven nog veel gezocht en gevonden kunnen worden. Zelfs is het materiaal dat Oorlogsdocumentatie herbergt, niet uitgeput; zo denk ik aan de dossiers van het Rijkscommissariaat betreffende de samenstelling van Duitse verordeningen die het dagelijks leven beïnvloedden. Aan de bewerking van deze bron is het instituut niet toegekomen; zie het tentatieve publikatieplan uit 1948, gepubliceerd in het verslag over dat jaar. In deel V van de genoemde serie introduceerde Broszat het begrip 'Resistenz' als een minder actieve maar wel recht uit het hart komende vorm van 'Widerstand'; het is als nuancering verwant met wat ten onzent Kossmann al jaren geleden naast collaboratie als accommodatie heeft aangeduid.

In de titel van zijn rede geeft Blom te kennen dat naar zijn oordeel het grootste deel van de tot dusver verschenen historiewerken, die op basis van een 'diepgevoelde eensgezindheid' waarde-oordelen uitdragen, van een te beperkte blik blijkt geeft. Wel eindigt deze titel met een vraagteken, maar in zijn conclusie gaat de schrijver ervan uit dat doorbreking van goed en fout uitzicht op vernieuwd inzicht zal bieden. Het is nuttig dat hij nu met zoveel woorden gewag heeft gemaakt van deze waarneming ten opzichte van onze oorlogs- en bezettingshistoriografie die in zijn bijdrage aan de nieuwe *AGN* vrijwel onopgemerkt was gebleven. In zijn oratie wijdt hij slechts een luttel aantal bladzijden aan die toespitsing op het complex van collaboratie en verzet als 'één zingevend perspectief'; door de beperkte bewijsvoering komt zijn stelling nogal generaliserend en met onvoldoende overtuigingskracht over; in een inaugurele oratie misstaat enige overdrijving overigens niet.

Maar wat ik miste, is een feitelijke verklaring van die toespitsing, een verklaring die tevens licht kan werpen op het door Bank genoemde verschijnsel van de overheersende epische vorm. Ik bedoel dit: de taak waarvoor de oorlogsdocumentatoren in 1945 stonden, was de realisering van een inhaaloperatie die bestond in het verschaffen, ook in eenvoudige taal, van samenhangende en verklarende informatie over wat er in die vijf oorlogsjaren, inderdaad 'een zeer exceptioneel tijdvak' was voorgevallen. Door de beperkte communicatie en de breideling van het nieuws door de bezetter had die gewenste informatie bij voortduring ontbroken; via de ondergrondse pers, de Londense radio en de dagelijkse stroom van geruchten was ze verbrokkeld en onderbroken gepresenteerd geweest en wat de door de vijand geïnspireerde en gecontroleerde nieuwsmedia hadden geleverd, was als ondeugdelijk en onbetrouwbaar beschouwd en daarom verworpen. Ik herinner me dat bij mij de gedachte leefde dat we in een jaar of vijftien die achterstand ingehaald zouden kunnen hebben met uiteraard de nadruk op wat het meest verhuld gebleven was: het hoe en waarom van wat de Duitsers en hun vrijwillige en onvrijwillige helpers geweld en gedaan hadden en welk verzet daartegen onder- en bovengronds mogelijk was geweest. Langs de wegen van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid, de bijzondere rechtspleging en de aan het voormalige verzet ontsproten publikaties kwam daarnaast veel in de openbaarheid.

Als die achterstand ingehaald zou zijn, zou er natuurlijk nog ruime gelegenheid bestaan om in te gaan op talrijke boeiende onderdelen die dan zouden zijn losgekomen van de emotionerende aspecten die hun door de bezettingsomstandigheden aankleefden. Men zou dan bijvoorbeeld de interne geschiedenis van de NSB en haar

onderdelen tot en met 9 mei 1940 als een zelfstandige eenheid van onderzoek in studie kunnen nemen, abstraherend van al wat ten gevolge van de Duitse inval was voorgevallen. Of men zou een vergelijking kunnen aangaan tussen de pragmatische bondgenootschaps-, bezettings- en inlijvingspolitiek ten opzichte van de verschillende Europese gebieden van Napoleon en die van Hitler. Of men zou kunnen trachten na te gaan of, en zo ja welke sociale veranderingen evacuatie, arbeidsinzet, gevangenschapen onderduik hadden teweeggebracht. Kortom, de vanzelf toenemende afstand in de tijd zou, veronderstelde ik, leiden tot toenemend relativerend beoordelen van standpunten, daden en feiten in het licht van hun omstandigheden; relativeren en verder differentiëren zouden leiden tot zodanig objectiveren in de zin van evenwichtige menging van afstand nemen en inleven door de betrokken historici, dat het oorlogs- en bezettingsverleden, niettegenstaande zijn exceptionele gewelddadige eigen aard, aansluiting zou krijgen bij de bestaande versies van de vaderlandse geschiedenis.

Maar zo is het niet gelopen. Dat de in de jaren vijftig wegebbende emotie over oorlog en bezetting nadien zo fel zou oplaaien, juist ten aanzien van de beoordeling van personen als goed of fout, individueel of in het verband waarin zij hadden geleefd en gewerkt — minister-president De Quay, Claus von Arnsberg, Weinreb — dat was in brede kring onvoorzien. Nog halverwege de jaren zeventig moest Blom uit zijn werk gehaald worden om helderheid te helpen verschaffen over de gesties van P. N. Menten in bezet Polen en en passant ook nog over de steeds doorzeurende Velser affaire; voordat het rapport van de commissie-Schöffner uit was, zaten we al met de affaire-Aantjes. Het is dan ook, dunkt mij, bij uitstek de publieke emotie, of wil men: de in vele media publiek geuite emotie ten aanzien van het bezettingsverleden, die de door Blom bedoelde ban in stand heeft gehouden en misschien nog houdt. Wie nu, veertig jaar na de Duitse en Japanse nederlaag, oorlogsgeschiedenis wil schrijven in het besef, daardoor een ereplicht te vervullen jegens degenen die de bevrijding niet hebben beleefd en jegens personen en groepen die onvoldoende waardering en beloning hebben ontvangen, hen zal het pleidooi van Blom om door de ban heen te breken, niet aanspreken. Veeleer zal zijn oproep diegenen bereiken die, geboeid bij grondiger dan oppervlakkige kennisneming van een bestudeerd deel van het verleden, veraf of nabij, in Burckhardts woorden gezegd, de 'Jubel und Jammer' herkennen die zij tot 'Erkenntnis' willen brengen.

Ik wil aannemen dat onze thans ruim honderdjarige *Bijdragen* over tien, over twintig jaar nog zullen bestaan. Misschien kan de tegenwoordige redactie nu reeds aan hen die haar dan opgevolgd zullen zijn, adviseren, tegen die tijd vast te stellen wat er dan zal zijn gedaan met het programma dat Blom zijn tijdgenoten heeft voorgehouden. En zal er dan, zoals hij het wil, minder gelet zijn op het wat en het hoe dan op het waarom en met welke gevolgen?

Men moge het vrijwel gelijktijdig verschijnen van de beide hier besproken, naar onderwerp en behandeling onderling verwante oraties aan toeval toeschrijven, toch getuigt het feit van levendige belangstelling voor de nationale oorlogs- en bezettingsomstandigheden van ruim veertig jaar geleden, die mede in hun nawerking historici bezig houden en literatoren en filmmakers inspireren. Is dat een internationaal verschijnsel? Bij het zoeken naar een antwoord op die vraag moet men sterk in het oog houden dat elk land zijn eigen oorlogsomstandigheden, die voor sommige tevens een vijandelijke bezetting inhield, had, en in aansluiting daarop zijn eigen emotionele doorwerking van het oorlogsleed. Die situatie heeft tot heel

verschillende readies in onderzoek en geschiedschrijving geleid. Zo heeft in België het koningskwesticomplex langdurig grondige bestudering van het Duitse bezettingsbestuur in zijn relatie tot delen van de bevolking en haar bestuurders in de weg gestaan. In Frankrijk overheerste ten gevolge van de jarenlange onvolledige bezetting van het grondgebied het grijs zo sterk het wit dat andere elementen dan dat van het verzet pas vrij laat object van studie werden. De geweldige militaire en industriële krachtsinspanning van het land van Churchill bood een geheel ander tijdsbeeld; dat geldt ook voor de Sowjetunie, van welker inwoners miljoenen de dood vonden. In de Bondsrepubliek Duitsland moest de geschiedenis van de tweede wereldoorlog, voor zover niet puur militair, worden bestudeerd in samenhang met hetgeen eraan was voorafgegaan en in het licht van wat erop was gevolgd.

Voor wat het recente onderzoek aangaat, vallen mij twee omstandigheden op. Ten eerste dat allerwegen onderzoek en beschrijving van oorlogs- en bezettings-geschiedenis niet meer slechts een activiteit is van inwoners van het land zelf maar dat ook buitenlandse historici zich met vaak goede inleving ertoe aangetrokken voelen en met belangwekkende resultaten komen. Voorts dat meer en meer de lijnen worden doorgetrokken naar voor 1939 en na 1945. Natuurlijk komen overal ter wereld de nieuwsmedia in actie als een herinnering uit de oorlogsjaren hard aankomt; denk'voor de laatste paar jaar aan Bitburg, Shoah en Walheim. Er valt dan veel uit te leggen, soms meer dan waartoe gereedliggend materiaal en neiging aanwezig zijn, en zeker is er niet steeds de bereidheid om verstrekte uitleg aan te nemen en te verwerken. Zo blijven de thema's die Bank en Blom aan de orde hebben gesteld punten van aandacht die de grenzen van Nederland overschrijden.

F. Boersma, *Dagboek van Nederland. Geschiedenis gezien door ooggetuigen* (Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1984, 475 blz., f39,50, ISBN 90 10 05266 4).

Geschiedenis is populair. Aan de positie van het vak op de scholen of de verkoop van de produkten van de meeste 'wetenschappelijke' historici zou je het niet aflezen. Maar een bezoek aan een boekhandel maakt in één oogopslag duidelijk dat boeken over historische onderwerpen het goed doen. Het gaat dan vrijwel steeds om speciaal voor een groot publiek geproduceerde werken. Populariseren is ook bij geschiedenis een aparte genre aan het worden. Een zeer moeilijk genre overigens. De hier en daar wel waar te nemen neerbuigendheid onder vakhistorici jegens dat genre past hen allerminst. Een van de veel voorkomende methoden in de popularisatie is een grote nadruk op beeldmateriaal, dat aantrekkelijk oogt en, althans ogenschijnlijk, gemakkelijk toegankelijk is. De tekst wil daar nog wel eens, in omvang en soms ook in kwaliteit, het slachtoffer van worden. Gelukkig zijn daarop ook uitzonderingen. Het hier te bespreken boek van Boersma is zo'n uitzondering. Nadrukkelijk een groot lezerspubliek zoekend, schrikt hij er niet voor terug met een boek van 475 bladzijden op de proppen te komen. Illustraties ontbreken niet, maar het aantal blijft beperkt (60 stuks, meestal minder dan een halve bladzijde in beslag nemend). Wel zijn deze illustraties goed bij de tekst gekozen en ook op een adequate plaats afgedrukt. Dat mag worden opgemerkt, omdat dat niet altijd het geval is. Het gaat echter niet om de illustraties in dit boek, het gaat om de tekst. Het is een echt leesboek.

Boersma's onderwerp is de hele Nederlandse geschiedenis, van de steentijd tot het heden. Van een aaneengesloten lopend verhaal is echter geen sprake. Boersma bouwt zijn boek op uit korte beeldende schetsen (meestal niet meer dan enkele bladzijden lang), die elkaar, gegroepeerd in hoofdstukken, in hoog tempo opvolgen. In die schetsen staat vrijwel steeds een zogenaamd 'ego-document' (dagboeken, memoires, brieven, interviews en dergelijke) centraal. Dat heeft grote voordelen: de tekst wordt er levendig door; het uitvoerig citeren versterkt het gevoel van meebeleven van het geschrevene; en door de concentratie op personen is er ruime gelegenheid anekdotes door de tekst heen te vlechten. Het nadeel van brokkeligheid, waaraan het boek ook niet helemaal ontkomt, poogt Boersma, vaak met succes, op te vangen door een en ander met korte teksten aan elkaar te verbinden en door de hoofdstukken van een duidelijk thema te voorzien. Ook in deze gedeelten toont Boersma over een heel soepele, gemakkelijke schrijfstijl te beschikken. Leraarservaring en journalistieke activiteiten in het verleden hebben hier wellicht gunstige invloed uitgeoefend. Slechts zelden vergaloppeert hij zich in zijn vlotheid ('Erasmus vond de mensen in Holland 'bot', 67). Op zijn beste momenten doet het boek denken aan P. J. Bouma's *Revolutie der Eenzamen*, waarin een soortgelijk, enigszins filmisch procédé werd gevolgd.

Boersma slaagt er mijns inziens op deze wijze in te bereiken wat kennelijk zijn eerste doel was: een 'lekker' boek voor een groot publiek. Daarnaast proeft men een tweede ambitie. Het boek moest aansluiten bij de stand van zaken in de wetenschap. Boersma wil niet popularisator zondermeer zijn. Hij wil verantwoord popularisator zijn. In zijn 'Woord Vooraf' zegt hij met zoveel woorden zijn tekst te hebben 'gelardeerd met korte schetsen over de stand van het historisch onderzoek, kernvragen en recente visies' (9). En de literatuurlijst (ruim 15 bladzijden in kleine letter) geeft blijk van een ruime belezenheid, niet alleen in de egodocumenten. Op